

Ελένη Ασημάκου
Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ
Όλγα Κακαβογιάννη
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

Από τα νεκροταφεία του αρχαίου δήμου Σουνίου

Στη μνήμη του Γιώργου Δεσπίνη
που δίδαξε Αρχαιολογία και Ήθος.

II. Όλγα Κακαβογιάννη. Ευρήματα από ταφικούς περιβόλους στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου δήμου του Σουνίου και κορμός ανδριάντα

A. Από τον ταφικό περίβολο στη θέση Βασιλοπούλα (χάρτης, θέση 2).

ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΜΕΣΑ του 5ου αι. π.Χ. ο δήμος διατηρεί συνείδηση της ενότητας του, όπως εκφράζεται από τις κοινές λατρείες και τον κοινό τόπο ταφής, το δημοτικό νεκροταφείο ή το νεκροταφείο του γένους, όπως βλέπουμε όχι μόνο στον Κεραμεικό, αλλά και στο μεγάλο νεκροταφείο του Σουνίου¹ και στο Δυτικό Νεκροταφείο του Θορικού με τις 153 ταφές², αλλά και της Αναβύσσου³ και του Μυρρινούντα⁴, που έχουν ερευνηθεί σε μεγάλη έκταση. Μέσα στην έκτασή του όμως, τουλάχιστον από το πρώιμους κλασικούς χρόνους, και σε κάποιες περιπτώσεις και παλαιότερα, φαίνεται ότι οι οικογένειες έχουν διακριτό χώρο, τους μικρούς ταφικούς περιβόλους⁵ που όπως είδαμε πιο πάνω αποκαλύφθηκαν στο Τουριστικό Δημόσιο κτί-

1. Βλ. Ασημάκου, πιο πάνω, 93 κ.εξ.

2. Mussche, 1998, 23-27

3. Verdélis, Davaras ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, 97-98. Themelis ΑΔ 29 (1973-1974) Χρονικά, 108, του ίδιου 1993, plan 1. Κακαβογιάννη, Πετρόχειλος 2013, 69-73.

4. Κακαβογιάννη, 2009b, 58.

5. Ευρήματα όμως των τελευταίων χρόνων δείχνουν ότι υπάρχουν μικροί οικογενειακοί ταφικοί περιβόλοι στους αρχαίους χρόνους, π.χ. στην Μερέντα. Βλ. Κακαβογιάννη, Πετρόχειλος και Ανετάκης, υπό έκδοση.

μα⁶. Μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. εμφανίζεται μία τάση αυτονόμησης των μεγάλων, ισχυρών πολιτικά και οικονομικά, οικογενειών και σαφής έκφραση αυτής της τάσης, από το 430 π.Χ.⁷ και μετά, είναι η κατασκευή οικογενειακών νεκροταφείων, μέσα σε ιδιοκτησίες τους, σε θέσεις προβεβλημένες, συνήθως δίπλα σε μεγάλες δημόσιες οδούς⁸. Τα νεκροταφεία αυτά έχουν την μορφή περιβόλων, εντός των οποίων θάβονταν τα μέλη της οικογένειας⁹ και στολίζονταν με περίοπτα και αξιόλογα μαρμάρινα επιτάφια γλυπτά: στήλες που σιγά σιγά έφθασαν να έχουν μέγεθος και μορφή ναϊσκου, λουτροφόρους και ληκύθους, αλλά και λέοντες, σειρήνες, αιγάγρους, ακόμη και ταύρους, όπως βλέπουμε στο σημαντικότερο νεκροταφείο της Αθήνας, τον Κεραμεικό¹⁰. Πρέπει να σημειωθεί όμως, ότι στην Λαυρεωτική υπήρχαν και μικροί περιβόλοι με λίγους τάφους, που δεν είναι «οικογενειακοί», αλλά βρίσκονται στην περιοχή των μεταλλευτικών και μεταλλουργικών έργων. Προφανώς ανήκουν στους επιχειρηματίες που ασχολούνταν με τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά έργα, ή τους επικεφαλής των εργοταξίων, όπως π.χ. ο περιβόλος στο Σπιθαροπούσι, που χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ. και περιέκλειε μόνον

6. «Ομαδοποίηση» τάφων παρατηρούν σε μερικές περιπτώσεις η Humphreys (1980, 105), ο Morris (1987, 74) και η Marchiandi (2011, 21), ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, ίσως και από τους υπομυκηναϊκούς. Μια σχετική «ομαδοποίηση» τάφων αναγνωρίστηκε και στο δημοτικό νεκροταφείο των αρχαϊκών/ κλασικών χρόνων, του αρχαίου δήμου της Όης (βόρειο άκρο Κορωπίου). Βλ. Κακαβογιάννη & Γαλιτσάτου 2009, 403.

7. Marchiandi, 2011, 11.

8. Closterman, 2007, 633. Breder, 2013, 29, Köller, 2010.

9. Για τις συγγενικές σχέσεις των νεκρών στους οποίους ήσαν αφιερωμένα τα επιτύμβια μνημεία κάθε περιβόλου, βλ. Closterman, 2013.

10. Αναπαράσταση της μορφής ταφικών περιβόλων στον Κεραμεικό, Kurtz-Boardman, 1985, 134-5, εικ. 39a-b. Ο Bergemann (1997, 24 κ.εξ), θεωρεί ότι η λειτουργία τους σχετίζεται με την ανάγκη διάσωσης και προβολής της γενεαλογίας της οικογένειας (πχ. η στήλη του Μυρρινουσίου Μείδωνος, η οποία διασώζει την «ιστορία» 5 γενεών), και την δημόσια εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας. Η Humphreys (1980, 120 κ.εξ.) πιστεύει ότι οι οικογενειακοί περιβόλοι με τα επιτύμβια μνημεία συντελούν στην ενότητα (solidarity) της οικογένειας και υπενθυμίζουν στους άλλους την οικογενειακή *virtus*, ενώ ο Closterman (2007, 634, 651) ότι οι Αθηναίοι, μέσω της ανίδρυσης επιτύμβιων μνημείων για τα μέλη της οικογένειας στους περιβόλους, επιτύγχαναν επίσης την διατήρηση των οικογενειακών δεσμών. Επίσης η Marchiandi, 2011, 61 κ.εξ., πιστεύει ότι μέσω της ίδρυσης των ταφικών περιβόλων και των επιτύμβιων μνημείων «κατασκευάζεται» η κοινωνική ταυτότητα της οικογένειας.

2 τάφους¹¹, αλλά και το μικρό νεκροταφείο στην μικρή κοιλάδα με τα εργαστήρια καθαρισμού του μεταλλεύματος, στην αρχή της Σούριζας.¹²

Την περιοχή του Δήμου Σουνίου διέσχισαν 2 μεγάλες δημόσιες οδοί, η *ασική* οδός που ένωνε την Αθήνα με το Σούνιο και διατρέχει την περιοχή από Β (Δημολιάκι) και διά της Σούριζας και της Αγγιλέζας καταλήγει στο Σούνιο¹³ και η άλλη διά της Αγγιλέζας όδευε προς τον άλλο μεγάλο δήμο, τον Θορικό¹⁴. Στην πορεία τους υπήρχαν μεγάλα νεκροταφεία¹⁵ και από τον 19ο αι. είχαν περιυλλεγεί πολλά επιτύμβια μνημεία, τα οποία ή είχαν μεταφερθεί στο ΕΑΜ¹⁶ και το Επιγραφικό Μουσείο, ή στις τοπικές Αρχαιολογικές Συλλογές του Σουνίου, της Γαλλικής, ή της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρείου, και πολλά από αυτά τώρα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρείου¹⁷.

Στους ανατολικούς και νότιους πρόποδες του λόφου της Μεγάλης Βίγλας διέρχεται η *ασική οδός*, που από την Σούριζα – Αγγιλέζα οδηγεί στην άκρα του Σουνίου, και η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα. Στην ανατολική πλαγιά της, όπου διέρχεται και οδός που ανεβαίνει προς Αγία Βαρβάρα – Σπιθαροπούσι, (χάρτης, θέση 2), ανατολικά της αρχαίας οδού, από τον 19ο αι. είχαν εντοπισθεί ερείπια κτισμάτων, που αποκαλούνται, «ο Πύργος της Βασιλοπούλας»¹⁸ και δυτικά της οδού σώζονταν λείψανα μεγάλου περιβόλου από μαρμαροπλίνθους, καθώς και διάσπαρτα τμήματα επιτυμβίων μνημείων¹⁹. Το μεγάλο επιτύμβιο μνημείο, που θα

11. Κακαβογιάννης ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, 54-55, εικ. 26γ. Ο ένας ήταν ολόλιθη πόρινη λάρνακα και μπορούμε να υποθέσουμε, ότι αντίκε στον ιδιοκτήτη του παρακείμενου πλυντηρίου μεταλλεύματος. Στους πρόχειρους τάφους γύρω από τον περίβολο πρέπει να είχαν ταφεί εργαζόμενοι στα έργα αρμοδιότητας του ενοίκου του ταφικού περιβόλου. Βλ. και Bergemann, 1997, 208, XI. Goette, 2000, 111, Lohmann, 2005, 117, εικ. 16. Ο περίβολος βρισκόταν παρά τον κλάδο της ασικής οδού που από την Αγία Τριάδα κατευθυνόταν προς την Αγία Βαρβάρα και από εκεί κατέβαινε προς την δυτική ακτή του Σουνίου (Κακαβογιάννη, 2009α, 211).

12. Κακαβογιάννης, 2005, 64.

13. Goette, 2000, πίν. 61/εικ.121, Κακαβογιάννη 2009α, 209 κ.εξ.

14. Τμήματα της σημειώνονται στους παλαιούς χάρτες, π.χ. του Ardaillon.

15. Στο τμήμα της οδού αμέσως προς Β της Άκρας (από το ξενοδοχείο Belvedere και προς Β) υπάρχουν πολλά λείψανα ταφικών περιβόλων. Βλ. Goette, 2000, 58 κ.εξ., όπου αναφέρονται και πολλά επιτύμβια γλυπτά, που τώρα βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό και το Επιγραφικό Μουσείο, αλλά και σε μεγάλα μουσεία του εξωτερικού. Για τα νεκροταφεία στην περιοχή προς Β του Σουνίου, βλ. πιο κάτω, και Salta, 1991, 230 κ.εξ., Goette, 2000, 64 κ.εξ., Οικονομάκου 2004, 126.

16. Βλ. Καρούζου, 1967, αριθμ. 794 (στήλη νέου με λαγό), αριθμ. 3586 (στήλη αθλητή με δούλο), αριθμ. 3892, (τμήμα στήλης δύο νέων).

17. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2002, 37 κ.εξ.

18. Goette 2000, 82-86 (όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία).

19. Milchoeff, KvA III, 29. Milchoeff, 1887, 302-303, αριθμ. 295-302. Young, 1956α, 122 κ.εξ. Bergemann, 1997, 208, X7. Goette, 2000, 64 κ.εξ., σημ. 400. Marchiandi, 2011, 558 κ.εξ., Sou.10.

απεικόνιζε γυναικεία μορφή, και που αιώνες έστεκε δίπλα στον δρόμο²⁰, φαίνεται ότι έδωσε το όνομα στην περιοχή, «Βασιλοπούλα».

Περί το 1980 έγινε αυθαίρετη διαπλάτυνση της αρχαίας οδού με μηχανικό μέσο, με αποτέλεσμα επιχώσεις εμπρός από τον περιβόλο να απορριφθούν στο παρακείμενο ρέμα. Με αφορμή εργασίες δειτροφύτευσης της περιοχής και κατασκευής δικτύου ύδρευσης άρχισε η έρευνα του περιβόλου το φθινόπωρο του 1989²¹. Καθαρίστηκε ο χώρος γύρω από τον περιβόλο (εικ. 1) και βρέθηκαν πολλά τμήματα μαρμάρινων επιτύμβιων μνημείων, όπως και από τα μπάζα της διαπλάτυνσης που είχαν ριχθεί στο παρακείμενο ρέμα: μικρά τμήματα σπηλών με παραστάσεις ανδρικών και γυναικείων μορφών και πρόσθετων διακοσμητικών τους²² και άλλων επιτυμβίων.

Η πρόσοψη του περιβόλου σωζόταν σε 13,50 μ. μήκος και η βόρεια πλευρά σε 8 μ., και ήταν κατασκευασμένες από μαρμαροπλίνθους, από μάρμαρο Αγριλέζας. Στην εσωτερική πλευρά της πρόσοψης υπήρχαν κιστά βάθρα για την τοποθέτησή επιτυμβίων γλυπτών²³. Το ύψος του δεν πρέπει να υπερέβαινε τους 2 ή 3 δόμους. Κάτω από την πρόσοψή του σώζεται λείψανο καμπύλου τοίχου, ίσως περίγραμμα αρχαιότερου τύμβου, ή κυκλικού περιβόλου όπως στον «περιβόλο της Βάρης»²⁴ Διαπιστώθηκε ότι εντός και εκτός του σωζομένου περιβόλου υπήρχαν τάφοι, μαρμάρινη λάρνακα και κιβωτιόσχημοι, συλημένοι από τους αρχαιοκαπή-

20. Brommer, 1972, 273, αριθμ. 324, («Grabnaiskos am felsen gelehnt...»).

21. Κακαβογιάννη, ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, 83.

22. Τα ευρήματα είναι: 1) Θραύσματα από διάφορες επιτύμβιες στήλες: α. Τμήματα αναγλύφων παραστάσεων ανθρωπίνων μορφών (πρόσωπο γεροντικής μορφής, τμήμα ώμου, ποδιού, κλπ). β. Τμήματα διακοσμητικών στοιχείων επιστέψεων (τμήματα σειρήνας, τράγου, κλπ) γ. Τμήματα ενεπιγράφων επιστυλίων μικρών σπηλών. 2) Το κάτω μισό μεγάλου μαρμάρινου αγγείου με σφαιρική κοιλιά (λέβητα), διακοσμημένο με κάθετες ανάγλυφες ραβδώσεις, που περί το μέσον της κοιλίας του περιθέεται από διπλό πλοχμό. 3) Τμήματα άλλων μαρμάρινων επιτύμβιων μνημείων (ληκύθων). 4) Τμήμα δακτύλων ποδιού μεγάλου ολόγλυφου επιτυμβίου αγάλματος λέοντος. 5) Τμήματα μαρμάρινων γλυπτών ζωϊκών μορφών (πόδι ίππου; τμήματα σειρήνας, πόδια τράγου). Τα αποτμήματα αυτά των επιτυμβίων μνημείων έχουν καταγραφεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρείου με αριθμ. 266-284. Γενικά για την διακόσμηση των ταφικών περιβόλων βλ. Garland, 1982, 128 κ.εξ. Vedder, 1985, Abb. 61-96, Marchiandi, 2011, tav. VII.

23. Ο περιβόλος αρχικά πρέπει να εκτεινόταν νοτιότερα μέχρι και την συμβολή της «αστικής» με άλλη, τοπική (που οδηγούσε στην Αγία Βαρβάρα και το Σπιθαροπούσι), κι επομένως το μέγεθος του θα ήταν μεγαλύτερο.

24. Βλ. ΑΔ 20 (1966) Χρονικά, 95 κ.εξ., πιν. 89-91. Breder, 31, εικ. 89-91. Είναι προφανές ότι ανήκει στην κατηγορία των ακριβών κατασκευών (Bergemann, 133), το ακριβές όμως μέγεθος του και τα άλλα κατασκευαστικά στοιχεία θα γίνουν γνωστά, όταν ολοκληρωθεί η έρευνά του. Τότε θα μπορεί να υπάρξουν συμπληρωματικά στοιχεία για τα επιτύμβια μνημεία, τα οποία είναι σαφές ότι ήσαν ποικίλα και σημαντικά, και να συμπληρωθεί ο υπολογισμός της δαπάνης που απαιτήθηκε. Για τον περιβόλο βλ. και Bergemann, 1997, 208, nr X7. Goette, 2000, 83, εικ. 179, 185-6. Οικονομάκου, 2004, 126 κ.εξ.

λους.²⁵ Εμπρός από τον περίβολο ήταν πεσμένο τμήμα από την επίστεψη μεγάλου μαρμάρινου επιτύμβιου ναΐσκου, στο γείσο της οποίας, που διακοσμείται με ακροκέραμα, σώζεται τμήμα επιγραφής²⁶ (εικ. 2). Τα επιτύμβια μνημεία που περισυλλέχθηκαν, χρονολογούνται περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Το σημαντικότερο εύρημα ήταν το τμήμα επίστεψης του μεγάλου μαρμάρινου επιτύμβιου ναΐσκου, η επιγραφή στο μέτωπο της οποίας μπορεί να συμπληρωθεί ως εξής:

Παμφ[ίλη του δείνα] Θοραι[έως θυγάτηρ], Τιμοσ[ίου γυνή] (SEG 46. 185, 282)

Η συμπλήρωση του ονόματος του Τιμοσίου αποτελεί ασφαλές στοιχείο για την απόδοση των ερειπίων της παρακειμένης αγροτικής εγκατάστασης, με την οποία συνδέεται ο περίβολος, στον Τιμήσιο τον Σουνιέα, μισθωτή μεταλλείων κατά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.²⁷ Από τα θραύσματα αξιοσημείωτα επίσης είναι: το τμήμα της κεφαλής γηραιάς ανδρικής μορφής,²⁸ το ποδι μαρμάρινου αγάλματος λέοντα και ο μαρμάρινος λέβης (εικ. 3). Αγάλματα λεόντων και λέβητες συνηθώς ετοποθετούντο ως επιτύμβια σε ταφικούς περιβόλους διακεκριμένων προσώπων του 4ου αι. π.Χ.²⁹ Η σωστική έρευνα όμως διακόπηκε λίγο μετά την έναρξή της³⁰.

25. Ερευνήθηκε τάφος δυτικά του περιβόλου, στο κατάστρωμα της οδού προς Αγία Βαρβάρα, που είχε συληθεί πρόσφατα, όπου είχαν αφεθεί μόνον τα οστά, αλλά και μία σημαντική μαρτυρία. Σε ένα τοίχωμα είχαν γραφεί, πρόσφατα, τα γράμματα Τ.Β. στα οποία οι εργάτες, που ήταν ντόπιοι, αναγνώρισαν τα αρχικά του ονόματος γνωστού αρχαιοκαπίλου της περιοχής. Στα χέρια της ομάδας του, που προερχόταν από όλα τα Μεσόγεια, κατασχέθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '70, μεγάλος αριθμός αρχαίων (τώρα εναπόκεινται στο Μουσείο Βραυρώνος).

26. (Αρχαιολ. Μουσ. Λαυρ. αριθμ. 269 α-γ). Διαστάσεις σωζόμ. μήκος 0,75 μ. πλάτος 0,55 μ. και ύψος 0,45 μ. Πάνω από το μέτωπο του θριγκού, όπου είναι χαραγμένη η επιγραφή, υπάρχει διπλή σειρά από 6 «σταγόνες» κατά διαστήματα, και το γείσο κοσμούν μικρά ακρωτήρια. Περιτυνέλησαν και τμήματα από τις πλευρικές πλάκες του ναΐσκου (Αρχαιολ. Μουσ. Λαυρ. 270 α-στ). Το πλάτος του επιστυλίου υποδεικνύει, ότι ο ναΐσκος στέγαζε ολόγλυφες μορφές.

27. Crosby 1941, 12-27, lines 57-58. Crosby 1950, 236-240 no.14, lines 9-11. Goette, 2000, *Prosopographie* nr 416. Κακαβογιάννης 2005, 78, σημ. 143. Σε αυτόν ανήκει η αγροτική εγκατάσταση με αλώνι και πρόχειρα κτίσματα, (ο «πύργος της Βασιλοπούλας»), προς Α του περιβόλου και στην οικογένειά του γαίες και αγροικία λίγο βορειότερα, στην Αγγιλέζα, (Langdon & Watrous, 1977, 162 κ.εξ. Waelkens, 1982, 152. Για την σχετική βιβλιογραφία βλ. Goette, 2000, 81, σημ. 520), και για θέματα ιδιοκτησιών των μελών της οικογένειας του Τιμοσίου βλ. Marchiandi, 2011, 559 κ.εξ.

28. Κατάλογος Μ.Λ. αριθμ. 280. Από το ύψος του, 0,24 μ., φαίνεται ότι ανήκει σε επιτύμβια στήλη και όχι στον μνημειώδη ναΐσκο της Παμφίλης.

29. Για τα επιτύμβια αγάλματα λεόντων βλ. Vermule, 1972, 49, 55. Polojiorgi, 2004. Σχετικά με τους λέβητες, βλ. Mercklin, 1926. Βαλαβάνης, 2007, 291 κ.εξ., εικ. 8-10. Το ερώτημα αν ο λέβης ήταν στημένος πάνω σε υψηλό κίονα, όπως στον περίβολο στο Ικάριον Αττικής (βλ. πιο πάνω εικ. 8), θα απαντηθεί μετά την διενέργεια της ανασκαφής. Το αρχικό μέγεθος του περιβόλου (υπολογίζεται ότι πιθανώς ήταν διπλάσιος από το σωζόμενο τμήμα) και η ισχυρή κατασκευή του, καθώς και το μέγεθος και η ποικιλία των επιτύμβιων μνημείων (όπως συνάγεται από όσα περισυλλέξαμε) μπορούν να τον κατατάξουν στα ακριβότερα αθηναϊκά ταφικά σύνολα (Bergemann, 133 κ.εξ.).

30. Η διακοπή έγινε με «εντολή άνωθεν». Ο περίβολος παραμένει ανερευνήτος.

B. Επιτύμβια στήλη από την Αγριλέζα (χάρτης, θέση 3).

Από την περιοχή αυτή, που έχει ταυτισθεί με το Άνω Σούνιο,³¹ διέρχεται η αρχαία οδός, που από την Βασιλοπούλα οδεύει προς το Άστυ δια της Αγριλέζας και της Σούριζας, η «αστική οδός», και παρακλάδια της προς Θορικό και τις ανατολικές ακτές (Ασημάκη, Λιμάνι Πασά και Πάνορμο³²). Πριν λίγα χρόνια κάτοικος της περιοχής παρέδωσε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, του 4ου αι. π.Χ., με ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής, καθιστής δεξιά, η οποία φορεί χειριδωτό χιτώνα και χαιρετά γεροντική, ανδρική μορφή, που στέκεται αριστερά της. Τμήματα των μορφών και η επίστεψη έχουν αποκοπεί και σε μερικά σημεία σώζονται ίχνη χρώματος.³³ (εικ.4). Από την εξέταση του τόπου ανεύρεσης δεν προέκυψαν ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων και μάλλον η στήλη είχε μεταφερθεί από άλλη θέση³⁴.

Γ. Κορμός και τμήμα ποδιού ανδρικού αγάλματος και τμήμα μικρής στήλης, από την περιοχή των Κατασκηνώσεων (χάρτης, θέση 4).

Ένας άλλος οικιστικός πυρήνας του αρχαίου δήμου του Σουνίου είχε αναπτυχθεί στο Λιμάνι Πασά, όπου είχε εγκατασταθεί, από τα κλασικά χρόνια το γένος των *Σαλαμινίων από Σουνίου*, ο οποίος είχε αναδειχθεί σε σημαντικό κέντρο, όπως δείχνει η μεγάλη Αγορά που αποκαλύφθηκε εκεί³⁵, που η αρχική φάση της χρονολογείται από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Το συγκρότημα αυτό επεκτάθηκε κατά τον επόμενο αιώνα. Ο οικισμός συνεχίστηκε στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, όπως έδειξαν παλαιότερες και νεότερες ανασκαφικές έρευνες³⁶.

Στην δυτική πλευρά της περιοχής διέρχεται η σημερινή λεωφόρος Σουνίου-Λαυρείου. Την περιοχή του Πασά και την προς Ν περιοχή Ασημάκη, ορίζει χαμηλός λόφος. Στο μέσο της ανατολικής πλαγιάς του αναπτύχθηκε αρχαία νεκρόπολη με ενδιαφέροντα επιτάφια μνημεία, που εκτεινόταν προς Ν και, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ευρήματα, χρονολογείται από τον 3ο αι. π.Χ. μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους³⁷. Στο βορειότερο τμήμα του νεκροταφείου, κάτω από τους τάφους, δι-

31. Κακαβογιάννης, 1977, 212 κ.εξ.

32. Σημειώνονται σε παλαιούς χάρτες (Ardaillon). Βλ. και Πετροπουλάκου Πεντάζος 1973, χάρτης fig. 9, Y1X9. Goette, 2000 (ένθετος χάρτης).

33. Η στήλη βρέθηκε από τον Ευάγγ. Μαγγίνα σε οργανωμένο αγρό, έχει ύψος 0,99 μ. (αριθμ. Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρείου 21).

34. Η αναφορά από τον Ευστρατιάδη για ευρήματα που προέρχονται από την Αγριλέζα είναι λανθασμένη (βλ. πιο κάτω σημ. 62).

35. Κακαβογιάννης 1977, 206. Οικονομάκου 1979. Οικονομάκου, 2004, 53-55. Kakavogianni & Anetakis 2009, 195-197.

36. Οικονομάκου, 2004, 53-55.

37. Κακαβογιάννη 1989, 84. Καπετάνιος, 2010, 150-155, Καπετάνιος 2013, 192 κ.εξ. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα στην θέση αυτή παρατηρούνται και σποραδικά αρχαιότερα αραϊά κατάλοιπα.

απιστώθηκε η ύπαρξη κτισμάτων σε μορφή απλών, μικρών περιβόλων, που δεν εξακριβώθηκε ο χαρακτήρας τους³⁸. Στην βορειοδυτική πλευρά του λόφου, όπου διέρχεται η λεωφόρος, παρά την είσοδο της κατασκήνωσης του Συλλόγου Υπαλλήλων του Υπουργείου Οικονομικών (πρώην παιδικής κατασκήνωσης «Χαρούμενο Ακρογιάλι»), είχαν περισυλλεγεί τμήματα σημαντικών μαρμάρινων γλυπτών³⁹. Περί τα 500 μ. νοτιότερα, αμέσως ανατολικά της νέας λεωφόρου, στην θέση Ασημάκη, στο παρελθόν έχει βρεθεί όρος και αρχαϊκή ερμαϊκή στήλη,⁴⁰ εύρημα το οποίο καταδεικνύει την σημασία της θέσης. Η περιοχή αυτή είναι σημαντική από άποψη οδικών συγκοινωνιών, όπου από τα υψίπεδα της Αγριλέζας, όπου διέρχεται η μεγάλη δημοσία αρχαία οδός προς Αθήνα, η αστική, που όδευε προς Β και άλλη προς ΒΑ, προς Θορικό⁴¹, στα περάσματα ανάμεσα στους λόφους κατερχόταν παρακλάδια τους προς τις ανατολικές ακτές (Ασημάκη, Πασά, Πουνταζέζα)⁴².

Τα γλυπτά είναι τα εξής⁴³:

1. Κορμός περίοπτου αγάλματος, γυμνής ανδρικής μορφής, που σώζεται από την μέση και πάνω, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου από το φυσικό (ύψος 0,54 μ.), από λευκό μάρμαρο. Λείπουν το κεφάλι, το αριστερό χέρι και το δεξιό από το άνω μέρος του βραχίονα, και στο στήθος έχει μεγάλες φθορές. Στον αριστερό ώμο, που είναι ελαφρά ανασηκωμένος, πέφτει η άκρη του ματιδίου του (εικ. 5-6).

2. Πίσω και κάτω τμήμα, περίοπτου, αριστερού ποδιού ανδρικού αγάλματος⁴⁴ από το ίδιο μάρμαρο. Σώζεται το κάτω της κνήμης μέχρι το μέσο του μεταταρσίου, με έντονη τάση. Έχει μήκος 0,30 μ. (εικ. 7).

3. Τμήμα μαρμάρινου αντικειμένου, σχεδόν κωνικού, ύψους 0,23 μ. και διαμ. βάσης 0,16 μ., με επάλληλες αβαθείς αυλακώσεις.

Τα αποιμήματα αυτά πρέπει να προέρχονται από ένα μεγάλο και σημαντικό μνημείο που εικόνιζε νέον άνδρα, και μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του

38. Καπετάνιος, προφορική πληροφορία. Οι περίβολοι, που είχαν πρόχειρη μορφή, δεν ερευνήθηκαν εξαντλητικά και επομένως δεν μπορεί να προσδιορισθεί η σχέση τους με τα λίγα όστρακα κλασικών χρόνων που βρέθηκαν στην θέση του νεκροταφείου.

39. Τα γλυπτά εντόπισε ο Σταμ. Γιατράκος σε τάφο υδρευτικού δικτύου, που είχε διανοίξει ο Δήμος Λαυρεωπικής στην δυτική πλευρά της λεωφόρου, χωρίς επίβλεψη από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, και σε απόσταση περί τα 30 μ. προς Ν της εισόδου της κατασκήνωσης.

40. Σε οικοδομικές εργασίες. Βλ. Πετράκος ΑΔ 17 (1961-2), Χρονικά, 35. Τριάντη, 1977, 119-120.

41. Πετροπουλάκου, Πεντάζος, 1973, fig. 9 (χάρτης) Υ1Χ9.

42. Ευχαριστώ τους κατοίκους της περιοχής κ.κ. Στέλλα Γκρανιά και Βαγγ. Ασημάκη, για τις πολύτιμες τοπογραφικές πληροφορίες.

43. Κατάλογος Μουσείου Λαυρείου αριθμ. 233-236.

44. Η ταύτιση των 2 θραυσμάτων είχε γίνει από τον Βαγγ. Κακαβογιάννη. Ευχαριστώ τον μαρμαροτεχνίτη της Εφορείας κ. Ανδρ. Τζωρτζινάκη για την συγκόλληση, καθώς και τις συναδέλφους Ελ. Ασημάκου και Κατ. Πέτρου, υπεύθυνες για το Μουσείο Λαυρείου και Βραυρώνος αντίστοιχα, για παντοειδείς εξυπηρετήσεις.

4ου αι. π.Χ., όταν κατασκευάζονταν μεγάλα και εντυπωσιακά μνημεία, ανδριάντες,⁴⁵ αλλά και επιτύμβια⁴⁶. Το μνημείο ίσως ήταν μεγάλος επιτύμβιος ναϊσκος, με ολόγλυφες μορφές,⁴⁷ ή ένα μεγαλύτερο γλυπτικό σύνολο, που πιθανόν να είχε στηθεί στον τάφο νέου, νεκρού σε κάποια από τις πολεμικές συγκρούσεις από τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) και μετά, ή ενός μεγάλου επιτύμβιου μνημείου μιας τοπικής ισχυρής οικογένειας, όπως το μεγάλο μνημείο της Πύδνας⁴⁸. Ίσως όμως είχε τον χαρακτήρα ενός ηρώου⁴⁹ προς τιμήν κάποιου νέου, διακεκριμένου Σουινίως, που θα είχε στηθεί σε κομβικό σημείο κάποιας «δημοσίας» οδού.

Οι εκτεταμένες φθορές στο στήθος του κορμού ίσως υποδηλώνουν, ότι το μνημείο αποτελείτο από σύμπλεγμα περισσοτέρων μορφών, που η άλλη έχει αποσπασθεί μαζί με το εμπρός τμήμα του αγάλματος. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η στάση του ποδιού, το οποίο εμφανίζεται τετωμένο, ως εάν δεν πατούσε κάπου. Σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να ανήκει σε παράσταση ιππέα⁵⁰, και μια τέτοια παράσταση ίσως ερμηνεύει και τις εκτεταμένες φθορές στο στήθος, που θα ακουμπούσε στην χαίτη του υψωμένου κεφαλιού του ζώου⁵¹, και που τμήματά του έχουν αποκοπεί μαζί της.

45. Siedentopf, 1968, 12, σημ. 6. Επισημαίνει ότι η παράδοση για την ανέγερση των 360 ανδριάντων του Δημητρίου Φαληρέα επιβεβαιώνει την έναρξη της άθνησης των τιμητικών αγαλμάτων κατ'αυτήν την περίοδο. Επίσης Schultz & v.d. Hoff (επιμ.) 2007, ειδικότερα G.J. Oliver.

46. Βλ. και Δεσπίνης 2002, 209 κ.εξ. Την τάση αυτή απαγόρευσε ο Δημήτριος Φαληρέας, κατά την διάρκεια της αρχής του (317-307 π.Χ.).

47. Αυτήν την ερμηνεία είχε δώσει ο Βαγγ. Κακαβογιάννης που τα είχε περισυλλέξει, υποθέτοντας, ότι κάποιος ταφικός περίβολος θα υπήρχε στην δυτική πλαγιά του υψώματος που κατεστράφη κατά την διάνοξη της λεωφόρου πριν τον 20ό αι. ή κατά την διαπλάτυνση και ασφαλιτόστρωση κατά την δεκαετία του 1950. Πάντως στο σημείο αυτό δεν υπάρχουν ενδείξεις νεκροταφείου, η διερεύνηση δε της τάφρου του δημοτικού έργου, επί 20 μ. εκατέρωθεν του σημείου εύρεσης, δεν απέδωσε κανένα άλλο κατάλοιπο, πέραν του αποτμήματος μικρής, ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, (βλ. πιο κάτω).

48. Για το μνημείο βλ. Arch. Rep. 61 (2015), 106-107 (Palagia). Επίσης Bessios M. & A. Athanassiadou (υπό έκδοση). «Discovering the Monument of Pydna: royal or royal hetairoi tombs» στο Johannes Gutenberg Univers. Kolloquium “Zwischen Identitaskonstruktion und Unterweltsvorstellungen. Griechische Gräbber und ihr Kontext im Spiegel neuer Funde”. Mainz, 10-11 November 2016. Ευχαριστώ επίσης την κ. Αθανασιάδου και τον κ. Χ. Ιτζεσίλογλου, για την σχετική συζήτηση.

49. Oliver 2007. Πρβλ. Sporn, 2013α, 285 κ.εξ.

50. Πρβλ. με παραστάσεις ιππέων, π.χ. στην ζωφόρο του Παρθενώνα.

51. Πρβλ. με την παράσταση του Αλέξανδρου, στη σαρκοφάγο από την Σιδώνα, «του Αλεξάνδρου». Βλ. Lullies, R., *Griechische Plastik*, München 1979, πίν. 236. Σε αυτήν την περίπτωση το μαρμάρινο κωνικό αντικείμενο ίσως ήταν τμήμα στηρίγματος, και υποδεικνύει ότι το εμπρόσθιο τμήμα του σώματος του ίππου θα ήταν ανορθωμένο.

Μια άλλη περίπτωση είναι το άκρο πόδι να ήταν τετωμένο σε στάση ανάπαυλας, μιας καθιστής μορφής.

Το εύρημα αυτό, πρωτότυπο έργο γλύπτη του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ., είναι σημαντικό ως προς την ποιότητα της εργασίας του⁵² και το μέγεθός του, αλλά και ως προς το θέμα του. Η διερεύνηση στα Μουσεία της Αττικής δεν απέδωσε κάποιο αντίστοιχο εύρημα.⁵³ Από περιοχή των Μεσογείων, την ακρόπολη του Σφηπού στο Κορωπί, προέρχεται βάθρο ανδριάντος εφίππου, που είχε ανατεθεί στον Δημήτριο Φαληρέα,⁵⁴ τον γνωστό, φιλομακεδόνα, περιπατητικό φιλόσοφο και κυβερνήτη των Αθηνών κατά τους χρόνους της α΄ μακεδονικής κυριαρχίας (317-307 π.Χ.), ο οποίος, σύμφωνα με συγγραφείς των ρωμαϊκών χρόνων, είχε αξιώσει από τους Αθηναίους να ανιδρύσουν ανά τους δήμους της Αττικής⁵⁵ προς τιμήν του 360 ανδριάντες, όπου απεικονίζετο έφιππος (εκ των οποίων οι 60 ήταν χάλκινοι)⁵⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν ευρήματα, που θα μπορούσαν να συνδεθούν με αυτούς τους ανδριάντες, και οι μεν 60 χάλκινοι θα ξαναχυτεύθηκαν,⁵⁷ αλλά πώς μπορεί να ερμηνευθεί η απουσία καταλοίπων από τους μαρμάρινους, και πού πρέπει να αναζητηθούν σχετικά ευρήματα; Απομένει μόνο η ενεπίγραφη βάση από τον Σφηπό να επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες των πηγών.⁵⁸

52. Σημαντικό, πρωτότυπο έργο έχει βρεθεί και παλαιότερα στην Λαυρεωτική, το κεφάλι μεγάλου αγάλματος, που ανασύρθηκε το 1888 από το λιμάνι των Εργαστηρίων, όπως ονομάστηκε αρχικά η πόλη του Λαυρείου, το οποίο είχε ερμηνευθεί από τον Καββαδία ως Απόλλων Λύκειος, η δε Καρούζου, (1957, 156, αριθμ. 183), το είχε χαρακτηρίσει ως έργο ρωμαϊκό. Κατά τον Δεσπίνη όμως απεικονίζει Αμαζόνα και είναι πρωτότυπο έργο του γ΄ τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Βλ. G. Despinis. Neues zu einem alten Fund. AM 1994, 181, σημ. 27. (Ευχαριστώ την κ. Σάλτα, που μου υπέδειξε την νέα ερμηνεία του Δεσπίνη).

53. Ευχαριστώ τις κ.κ. Ισμ. Τριάντη, Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Ελ. Βλαχογιάννη, Μ. Σάλτα, Κ. Παπαγγελή και τον κ. Μ. Τιβέριο για την χρήσιμη συζήτηση μαζί τους.

54. Kalogeropoulou 1969. Το βάθρο δεν σώζεται ακέραιο, υπολογίζεται ότι είχε αρχικό μήκος, περίπου 2 μ. και θα έφερε έναν ανδριάντα εφίππου, πιθανώς χάλκινο (βλ. σελ. 69). Βλ. και Oliver, 2007, 191. Για την επιγραφή βλ. SEG 25, 206. Ο Keesling (2007, 150), το χρονολογεί περί το 315/314 π.Χ.

55. RE IV.2, 2820 (Brzoska). Διογένης Λαέρτιος: *Vitae Philosophorum*, V, 75-85.

56. ...καὶ εἰκόνων ἤξιώθη χαλκῶν ἐξήκοντα πρὸς ταῖς τριακοσίαις, ὧν αἱ πλείους ἐφ' ἵππων ἦσαν καὶ ἀρμάτων καὶ συνωρίδων,... (Διογένης Λαέρτιος V, 75, 3- 5. Ο αριθμός αυτός, όπως παραδίδεται, έχει θεωρηθεί υπερβολικός (Keesling, 2007, 150, σημ. 70. Keesling, 2017, 50). Όμως κάποιοι θα ανιδρύθηκαν και μάλιστα πέραν του ενός. Η ανιδρύση, εκτός από την Ακρόπολη, θα είχε γίνει σε δήμους της υπαίθρου Αττικής, όπως πιστοποιεί το βάθρο από τον δήμο του Σφηπού. Η μη ανεύρεση καταλοίπων τους ίσως οφείλεται στην μαρτυρημένη, συμβολική, τιμωρία του μετριοπαθούς ολιγαρχικού φιλομακεδόνα κυβερνήτη από τους Αθηναίους, αμέσως μετά την εκδίωξή του από τον Δημήτριο Πολιορκητή, που τους κατέσπασαν ή «κατεβύθισαν» τα θραύσματα (Διογένης Λαέρτιος V 77, 4-5), όπως τεκμηριώνεται και από την κατάσταση στην οποία βρέθηκε το βάθρο του Σφηπού .

57. Και έγιναν ...αμίδες!!!!

58. Καλογεροπούλου, όπ.π. Oliver 2007, 191. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι τμήμα μαρμάρινου ποδιού αλόγου προέρχεται από την παλαιά Αρχαιολογική Συλλογή του Σουνίου (αριθμ. Καταλόγου

Θα μπορούσε λοιπόν ο ανδριάντας από την περιοχή της Κατασκίνωσης «Χαρούμενο Ακρογιάλι» να αποδοθεί στον Δημήτριο Φαληρέα; Ο καλά διατηρημένος κορμός εικονίζει νέο άνδρα, γυμνό, με το ιματίδιο ριγμένο στον αριστερό ώμο, γεγονός που κατ' αρχάς δημιουργεί επιφυλάξεις για την απόδοση σε ένα ώριμο άτομο⁵⁹. Από μία όμως πληροφορία του Δούριδος προκύπτει ότι στην καθημερινή του ζωή τον χαρακτήριζε μια υπέρμετρη φιλοκαλλία,⁶⁰ η οποία θα μπορούσε να εξηγήσει μια «διατεταγμένη» απεικόνισή του, από τους γλύπτες, σε νεανική μορφή⁶¹.

Ούτε όμως και γλυπτά αυτού του μεγέθους από επιτύμβιους ναϊσκούς, που να χρονολογούνται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., είναι γνωστά από την περιοχή. Η θέση όμως ανεύρεσης των τμημάτων του αγάλματος δεν πρέπει να είναι η αρχική και πιθανώς είχαν εγκαταλειφθεί εκεί από αρχαιοκάπηλους παλαιότερων εποχών, αλλά και πιο πρόσφατων⁶². Η αρχική θέση τους πάντως πρέπει να αναζητηθεί σε θέσεις δημόσιες, ιερών ή δημοτικών εγκαταστάσεων, ή νεκροταφείων. Από αυτές

Μουσείου Λαυρείου 720), το οποίο όμως είναι μικρότερης κλίμακας από τον κορμό και το πόδι που παρουσιάζονται εδώ.

Επίσης ένα σχετικό «εύρημα» (5 τμήματα από πόδια και ουρά αλόγου) κατασχέθηκε στα χέρια αρχαιοκαπήλου από το Κορωπί, ο οποίος μετείχε στην ομάδα του προαναφερθέντος Τ.Β. (βλ. πιο πάνω σημ. 25).

59. Ο Δημήτριος Φαληρέυς εκτιμάται ότι είχε γεννηθεί πριν το 344 π.Χ. (RE IV.2, 2818).

60. Ότι «εξάνθιζε» τα μαλλιά του και έβαφε το πρόσωπό του (Αθήναιος, 542d). Αγένειος άλλωστε εικονίζεται σε ρωμαϊκό ψηφιδωτό. Βλ. G.W. Elderkin, «Two mosaics representing the seven wisemen», *AJA* 39 (1935), 97.

61. Η G. Richter (1965, 163), αναφέρεται στην σχετική παράδοση για τους 360 ανδριάντες και στην πιθανολογούμενη απεικόνισή του σε ρωμαϊκό ψηφιδωτό. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

62. Την ανεύρεση αρχαίων επιτυμβίων μνημείων, των σπηλών του Μενεστράτου Μενεκύδου Σουνιώς και άλλων, κατά την διάνοιξη οδού μεταξύ Θορικού – Σουνίου και σε απόσταση 2 περίπου χλμ., ή ενός τετάρτου της ώρας από το Σούνιο, αναφέρουν ο Curtius το 1841 (σελ. 89-90) και ο Le Bas το 1844 (σελ. 47-48). Στην περιοχή αυτή πρέπει να βρέθηκαν και η στήλη της Δημαγόρας Εφοδίωνος Σουνιώς (IG II 2, 7425) και τα άλλα αναφερόμενα από τον Ευστρατιάδη, το 1866, στο Ημερολόγιο Υπηρεσίας, σελ. 52 (στο Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας), ως προερχόμενα «μεταξύ Αγγιλέζας και Σουνίου, ή Σουνίου και Πανόρμου» (βλ. πρόσφατα και Δεσπίνης 2003, 156-158). Κατά άλλη άποψη η στήλη της Δημαγόρας βρέθηκε στο πηγάδι του Πασά (Conze III, 286, nr 1321. Οικονομάκου 2004, 160, αριθμ. 19). Συνολική παρουσίαση βλ. Marchiandi, 2011, 562 κ.εξ., Sou 17, όπου υπάρχει κατάλογος των επιτυμβίων από την περιοχή, και σελ. 611. Επίσης Salta, 232-233. Goette 2000, 64, σημ. 400.

Από τα ευρήματα αυτά γίνεται σαφές ότι πρόκειται για μια εξαιρετικά σημαντική αρχαιολογική θέση, που πρέπει να προσδιοριστεί ακριβέστερα μέσα στην περιοχή, την οποία περιγράφει τόσο ο Curtius (όπ.π σελ. 89), όσο και ο Ευστρατιάδης στο Ημερολόγιον (δρόμος αρχαίος που διασχίζεται από χαράδρες, και έχει αντηρίδες από πολυγωνικούς λίθους). Η οδός πρέπει να ταυτίζεται είτε με εκείνη που από την Αγγιλέζα απολήγει στην περιοχή Ασημάκη, είτε άλλη που πρέπει να αναζητηθεί στα θέρια της Κατασκίνωσης.

πλησιέστερες είναι η Αγορά του γένους των Σαλαμινίων⁶³ και το νεκροταφείο τους.⁶⁴ Όμως από τις 2 αυτές θέσεις δεν έχει προκύψει κανένα σχετικό στοιχείο, λείψανο ανάλογου βάθρου, ή θραύσματα γλυπτών. Μια άλλη διακεκριμένη θέση στην ευρύτερη περιοχή που ανήκε στο γένος των Σαλαμινίων είναι το Ηράκλειο επί Πορθμώ, το οποίο από τον Young εντοπίστηκε στην Πουνταζέζα.⁶⁵

Πάντως είτε πρόκειται περί ιππέα, είτε απλώς αγάλματος ανδρός, πρέπει να επανεξετασθούν λεπτομερέστερα οι αναφορές σε ευρήματα παλαιότερων χρόνων, από τον 19ο αιώνα ακόμη, από την ευρύτερη περιοχή⁶⁶ και να γίνει λεπτομερής επιφανειακή διερεύνηση του γύρω χώρου, εντός των Κατασκνώσεων και μικρής δασωμένης έκτασης, για τον ακριβέστερο προσδιορισμό του χαρακτήρα της.

Είναι γεγονός ότι σε αυτούς τους χρόνους η λειτουργία διοικητικού κέντρου του δήμου στην Άκρα θα αντιμετώπιζε πολλές δυσκολίες, λόγω των επισφαλών συνθηκών που δημιουργήθηκαν ήδη από το 324 π.Χ με την άφιξη του Άρπαλου, επικεφαλής 30 μακεδονικών πλοίων στο Σούνιο⁶⁷, και γενικά κυρίως λόγω της ευαίσθητης τοπογραφικά θέσης της. Είναι πιθανόν επομένως να λειτούργησε, έστω προσωρινά, ένα νέο διοικητικό κέντρο, στην ενδοχώρα της περιοχής του δήμου⁶⁸, όπου η μεταλλευτική δραστηριότητα συνεχιζόταν. Η αναφερομένη σε επιγραφή των μέσων του 4ου π.Χ. Αγορά του Λευκίου, (IG II/III2,1, 1180), που βρέθηκε σε λιθοσωρό στην περιοχή της Αγριλέζας, κοντά στα αρχαία λατομεία μαρμάρου⁶⁹, θα είχε αποκλειστικά «εμπορικό» χαρακτήρα, όπως και η Αγορά των Σαλαμινίων⁷⁰.

Μήπως λοιπόν στο κομβικό σημείο της περιοχής μεταξύ Ασημάκη, Αγριλέζας και Πασά, όπου έχουν βρεθεί παλαιότερα η αρχαϊκή ερμαϊκή στήλη και αργότερα τα λείψανα του ανδριάντα, στους δύσκολους χρόνους μετά την άφιξη των

63. Βλ. εδώ, σημ. 35.

64. Βλ. εδώ, σημ. 37.

65. Young 1941, 173.

66. Βλ. πιο πάνω σημ 33, 61. (Η σύνδεση των ευρημάτων από τον Ευστρατιάδη με την Αγριλέζα παρέσυρε ακολούθως και άλλους που ασχολήθηκαν με αυτά τα ευρήματα (π.χ. Κουμανούδης 1871, αριθμ. 1137. Milchhöfer 1887, 303, αρ. 298.

67. Παπαντωνίου, τ. Δ', 443. Στοιχεία από νεότερες μελέτες και έρευνες πιστοποιούν ότι αυτή δεν διεκόπη, (Goette 2003, 161), τουλάχιστον μέχρι την εγκατάσταση της μακεδονικής φρουράς στο οχυρό (263 π.Χ.), και η ζωή στον οικισμό συνεχίστηκε στα ελληνιστικά χρόνια (Ανδρικού, υπό εκτύπωση).

68. Ο Stanton, (1996, 345, 352), αμφισβητεί, γενικά, την λειτουργία του διοικητικού κέντρου του δήμου στην Άκρα και υποθέτει ότι θα ήταν ή πλησίον της θέσης ανεύρεσης της επιγραφής της Αγοράς του Λευκίου, ή κάπου αλλού στο εσωτερικό του δήμου

69. Κορδέλλας & Wolters, 1894, 241. Ο Goette (2000, 113), επειδή η στήλη δεν βρέθηκε σε συνάφεια με κάποια κτιριακά λείψανα στον γύρω χώρο, επιφυλάσσεται για το αν η θέση ανίδρυσής της και επομένως η Αγορά του Λευκίου βρισκόταν στην Αγριλέζα.

70. Σαλλιώρα - Οικονομάκου, 1979 , K akavogianni, Anetakis 2012, 195-197.

Μακεδόνων στην Απική, παρότι το οχυρό συνέχισαν να κατέχουν οι Αθηναίοι⁷¹, «μεταφέρθηκε» το διοικητικό κέντρο του δήμου, στην περιοχή του οποίου θα είχε λόγο ανίδρυσης ένα διακεκριμένο μνημείο, επιτάφιο ή τιμητικό, ενός ανδριάντα πιθανώς εφίππου, ίσως του Δημητρίου Φαληρέα;⁷².

4. Τμήμα επίστεψης μικρής επιτύμβιας στήλης⁷³.

Στο επιστύλιο της αετωματικής επίστεψης σώζεται τμήμα επιγραφής, [...] ΓΥΝΗ ΑΓΑΘΗ Ω[.... .

Δ. Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος από την ΕΒΟ (χάρτης, θέση 5).

Στον χώρο του παλαιού λατομείου Νικολάου, στην περιοχή Μπότσαρη, σε μπάζα από τον χώρο του Εργοστασίου της ΕΒΟ βρέθηκαν τμήματα μεγάλης σαρκοφάγου, και περιουνηλέγη μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος, η οποία φέρει ανάγλυφη παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής, πάνω από το κεφάλι της οποίας αναγράφεται το όνομά της, ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΣ, που χαιρετά όρθια γηραιά ανδρική μορφή⁷⁴. Η λήκυθος διακοσμείται στον ώμο και άνω και κάτω από την παράσταση με γραπτή διακόσμηση ελίκων, ωών, μαιάνδρου και τριγώνων⁷⁵ (εικ. 8).

71. Περί του χρόνου κατοχής της Άκρας από τους Μακεδόνες, βλ. Habicht 2003. Goette, 2003, 160 κ. εξ.

72. Η μεταφορά του διοικητικού κέντρου δεν σημαίνει την ερήμωση του οικισμού εντός του οχυρού της Άκρας, όπως έχουν αποδείξει νεότερες μελέτες και πρόσφατες έρευνες (Goette 2003, Ανδρικού υπο εκτύπωση)

73. Σωζόμ. ύψ. 0,115μ., πλάτ. 0.085μ Αριθμ. Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρείου, 232. Όψιμων ελληνιστικών χρόνων.

74. Αριθμ. Καταλ. Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρείου 157. Λείπει ο λαιμός και το πόδι, σωζόμ. ύψος 0,43μ. Η κατάληξη του ονόματος της νεκρής, το οποίο ήταν «γραπτό», δεν είναι σαφές αν ήταν -η, -ή -ης. Η κατάληξη σε -ίς κατά μίαν άποψη δηλώνει ξένη καταγωγή και κατ' άλλη, εταίρα (βλ. Δεσπίνης 2003, 161, σημ.31). Επίσης δεν είναι σαφές αν πίσω και από το κεφάλι της ανδρικής μορφής, αναγραφόταν το όνομά της.

75. Ο συνδυασμός ανάγλυφης και γραπτής διακόσμησης στις μαρμάρινες ληκύθους είναι συνηθισμένος. Σε κάποια σημεία διασώζονται ίχνη κόκκινου χρώματος. Σχετικά με γραπτή διακόσμηση σε επιτύμβιες μαρμάρινες ληκύθους, βλ. Schmaltz, 1970, 60 κ.εξ. Τα κοσμήματα της γραπτής ληκύθου του Λαυρείου είναι παρόμοια με της ληκύθου Α10, πίν. 29. Για την χρήση των χρωμάτων στην αρχαία Τέχνη βλ. Μ. Tiverios & D. Tsifakis (eds). *Color in Ancient Greece*. (Syn. Thess. April 2000). Thess. 2002. Τον καθαρισμό και την συντήρηση έκανε η κ. Βενάκη Μαργαρίτα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η σημασία της προστασίας των αρχαίων νεκροταφείων και της συνολικής δημοσίευσης των ευρημάτων.

Οι ανακοινώσεις για επιλεγμένα ευρήματα από το δημοτικό νεκροταφείο και ταφικούς περιβόλους της περιοχής του αρχαίου δήμου του Σουνίου αποτελούν μια πρώτη παρουσίαση. Από όσα ειπώθηκαν παραπάνω γίνεται φανερός ο πλούτος των ταφικών δεδομένων που συνδέονται με τον αρχαίο δήμο του Σουνίου, αλλά παράλληλα καταδεικνύεται η διασπορά και καταστροφή των ταφικών μνημείων λόγω της συνεχούς κατοίκησης του τόπου. Είναι επομένως επιτακτική ανάγκη:

1) να προστατευθεί όλη η περιοχή του δημοτικού νεκροταφείου του Σουνίου, που μετά την ολοκλήρωση των ερευνών μπορεί να αναδειχθεί σε έναν νέο, σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, στον «Κεραμεικό» της εκτός Άστεως Αττικής.

2) να γίνει τοπογραφική και σχεδιαστική αποτύπωσή του νεκροταφείου του αρχαίου δήμου και στη συνέχεια η συγκριτική έρευνα και μελέτη των στοιχείων που σώζονται καθώς και των ευρημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του οστεολογικού υλικού, και να δημοσιευθούν συστηματικά όλα τα ευρήματα των ανασκαφών στην περιοχή του (απο το 1960 κ.εξ.)

3) να γίνει η ανασκαφή του ταφικού περιβόλου «της Βασιλοπούλας», πριν συληθεί ολοκληρωτικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρίκου, Ελ. 2018. «Το έργο για την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων Σουνίου και Βραυρώνος την περίοδο 2007-2013. Πρακτικά ΙΣΤ' ΕΣΝΑ, 2015, Καλύβια Θεορικού Αττικής, 2018, 479-491.
- Βαλαβάνης, Π. 2007. «Επί κίονος ευ μάλα υψηλού». Κιονωτό επιτύμβιο μνημείο στο Ικάριον Αττικής, στο «αμύμονα έργα». Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Βασίλη Λαμπρινουδάκη. Επιμ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαϊμού, Λ.Γ. Μενδώνη, Ν. Κούρου. Αθήνα, 2007, 281-296.
- Bergemann J. 1997. *Demos und Thanatos, Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v.Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten. München.*
- Breder J. 2013. Zur Architektur attischer Grabbezirke klassischer Zeit. στο K. Sporn (επιμ.) 2013b, 29-44.
- Brommer Fr. 1972. Antiken des Athener Instituts, *AM* 87, 255-294.
- Closterman, W. 2007. «Family Ideology and family History: The Function of Funerary markers in Classical Attic peribolos Tombs», *AJA* 111 (2007), 633-652.

- Closterman, W. 2013. «Family grouping in classical attic peribolos tombs». In Sporn 2013b, 45-53.
- Conze Al. 1906. *Die attische Grabreliefs III, (bis zum Demetrius von Phaleron)*, Berlin.
- Curtius E., 1841. *Bulletino dell' Instituto di Correspondenza Archaeologica*. Roma, 1841, 89-90.
- Δεσπίνης Γ. 2002. Αττικοί επιτύμβιοι ναϊσκοί του 4ου αι. π.Χ.: μία πρώτη προσέγγιση. Στο *Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*. ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ, 1ο Παράρτημα, 209-231. «Δεσπίνης Γ., 2003. Σημειώσεις για έξι κλασικά επιτύμβια». in *Επιτύμβιον Gerhard Neumann*, ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ, 2ο Παράρτημα, 155-161.
- Goette H.R., 2000. Ο αξιόλογος δήμος Σούνιον. *Landeskundliche Studien in Südost Attika*. Intern. Archäol. 59. Rahden-Westf., Marie Leidorf GmbH Goette, H.R., 2003. Cape Sounion and the Macedonian Occupation. In O. Palagia and, St. Tracy, (eds). *The Macedonians in Athens, 322-229 BC*. (Procc. Of Intern. Conference held at the Univ. of Athens, May 24-26, 2001), Oxford, 2003, 152 -161.
- Humphreys, S., 1980. Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens. Tradition or traditionalism. *JHS* 100 (1980), 96-126.
- Jones J.E., 1975 «Town and Country Houses of Attica in Classical Times», in *Thorikos and the Laurion in Archaic and Classical Times*», MIGRA 1, 63-141.
- Κακαβογιάννη Ό. 1989. Οικόπεδο Χριστοδούλου ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, 84.
- Κακαβογιάννη Ό. 2009α. Η πορεία της (αστικής) οδού προς την Λαυρεωτική και το Σούνιο. Στο Μ. Κορρές, *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα, 209.
- Κακαβογιάννη 2009β. Τοπογραφία του αρχαίου δήμου Μυρρινούντος. Στο Β. Βασιλοπούλου, & Στ. Κατσαρού (επιμ.). *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας 10ετίας 1994-2003*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003, Αθήνα, 47-78.
- Κακαβογιάννη & Γαλιατσάτου, 2009. Από τα αρχαία νεκροταφεία στα Μεσόγεια. Ο αρχαίος δήμος της Όης. Στο Β. Βασιλοπούλου, & Στ. Κατσαρού, επιμ. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας 10ετίας 1994-2003*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003, Αθήνα, 399-422.
- Κακαβογιάννη, Ο.& Μ. Ανετάκης. 2012 Les agoras commerciales de dèmes antiques de la Mésogée et de la région du Laurion. In V. Chankowski et P. Karvonis: *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque d' Athènes 16-19 juin 2009, Bordeaux-Athènes 2012*. Ausonius, Scripta Varia 42, 185-199.
- Κακαβογιάννη Ό. & Ν. Πετρόχειλος, 2013. Από τα νεκροταφεία των αττικών δήμων της δυτικής παραλίας, πρώτες παρατηρήσεις. Πρακτικά ΙΔ' ΕΣΝΑ, (Καλύβια Θορικού Αττικής 6-9 Οκτωβρίου 2011). Καλύβια, 69-80.
- Κακαβογιάννη Ό., Ν. Πετρόχειλος και Μ. Ανετάκης. (υπό έκδοση) Απο τα νεκροταφεία του αρχαίου Μυρρινούντος. Αρχαϊκός ταφικός περίβολος και τύμβος κλασικών χρόνων στην Μερέντα. στο Ελ. Κουντούρη και Αν. Γκαδόλου. Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ι Νεκροταφεία. Διαχείριση-Χωροταξία-Οργάνωση-Εθιμα ταφής-Τελετουργικές δραστηριότητες. (ΤΑΠΙΑ)..
- Κακαβογιάννης Ευ., 1977: Σουνιακά, Λαυρεωτικά, ΑΔ 32(1977), Μελέτες, 182-217.

- Κακαβογιάννης Ευ. 2005. Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα. Η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αριθμ. 90.
- Kalogeropoulou, Ath. 1969. Base a l'honneur de Demetrios de Phalere. *BCH* 93 (1969), 56-71.
- Καπετάνιος Α., 2010, «Λαυρεωτική: αρχαία τοπογραφία και νέες αρχαιολογικές έρευνες (II)». *Πρακτικά ΙΓ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (Παιανία 29 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 2008), σελ. 149-162.
- Καπετάνιος Α., 2013, Ο χώρος και οι άνθρωποι στην αρχαία τοπογραφία της Λαυρεωτικής. Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές Α', (Αττική)*. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2013, 183-198.
- Καρούζου Σ. 1967. Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών, Αθήνα.
- Keesling C.M., 2007. Early Hellenistic Portrait Statues on the Athenian Acropolis. *Survival, Reuse, Transformation*. Στο Schultz P. & R. v.den Hoff (eds), 141-160.
- Keesling, C. M., 2017. Early Greek Portraiture. *Monuments and Histories*. Cambr. Univ. Press.
- Koeller A.S., 2010. Greek peribolos tombs in the 4th c. B.C. An Athenian Model of Funerary Monument; στο H. Lohmann, T. Mattern (...). *Attika. Archaeologie einer "zentralen" Kulturlandschaft*. PHILIPPIKA 37, 183-188.
- Κορδέλλας Α., Ρ. Wolters 1894. Λαυρεωτικά Αρχαιότητες. *AM* IX, 238- 244..
- Κουμανούδης Στ. 1871. *Αττικής Επιγραφαί επιτύμβιοι*.
- Kurtz, D.& J. Boardman, 1985. *Thanatos. Tod u. Jenseits bei den Griechen*. Mainz am Rhein
- Langdon M.K. – Watrous L.V. 1977. The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica", *Hesperia* 46, 162-177.
- Lebas Ph., 1844. Voyage en Grece. *Revue Archaeol.* 1 (1844), 47-48.
- Lohmann, H. 2005. Praehistorischer und antiker Blei-Silberbergbau in Laurion. In *Anatolian Metall III, der Anschnitt Beiheft* 18, Bochum 2005, 105-136
- Marchiandi, Dan. 2011. I periboli funerari nell Attica classica: lo specchio di una "borghesia". *SATAA* 3.
- Mercklin Eug. 1926. Marmore Grabvasen mit Greifenprotomen. *AM* 51, 98-116
- Milchhoefer A., 1887. Antikebericht aus Attika. *AM* XII, 81-305.
- Morris I. 1987. Burial and ancient society. *New Studies in Archaeology*, nr 79, Cambridge.
- Mussche, H. 1998. Thorikos. A Mining Town in Ancient Attica. *Gent*.
- Oliver G.J., 2007. Space and the Visualization of Power in the greek Polis. στο Schultz P. & R. v.den Hoff (eds), 181-204.
- Polojorgi, M. 2004: Stiere u. Loewen in der attischen Grabkunst, *AM* 119 (2004), 239-259.
- Richter G. A.M., 1965. The portraits of the Greeks. V. II, London.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ. 1979, Αρχαία αγορά στο λιμάνι Πασά Λαυρίου. *ΑΔ* 34,. Μελέτες, 161-173.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ. 2002. Λαυρεωτική. *Το Μουσείο Λαυρίου*, Αθήνα.
- Stanton G., 1996, Some inscriptions in Attic demes. *BSA* 91, 341-364.
- J. Traill, 1975. The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai and their representation in the Athenian council. *Hesperia Supplement* IV.
- Τριάντη Ισμ. 1977. Αρχαϊκές Ερμαϊκές στήλες. *ΑΔ* 32, Μελέτες, 119-120
- Vedder, Urs., 1985. Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4 Jhs v. Chr. Frankfurt am Main.
- Vermule, C. 1972. Greek funerary animals, 450-300 BC. *AJA* 76 (1972) 49-59.

- Waelkens M. 1982. A new rock-cut inscription from the Cliff Tower in South Attica. *Studies in South Attica* 1, 149-162. *Miscelanea Graeca* 5.
- Wickens J.M. 1983: "Deinias' Grave at Timesios' Farm", *Hesperia* 52., 96-99
- Young J. H., 1941. «Studies in South Attica: The Salaminioi at Porthmos», *Hesperia* 10 (1941), 163-191.
- Young J.H. 1956a. «Studies in South Attica: Country Estates at Sounion», *Hesperia* 25, 122-146.

SUMMARY

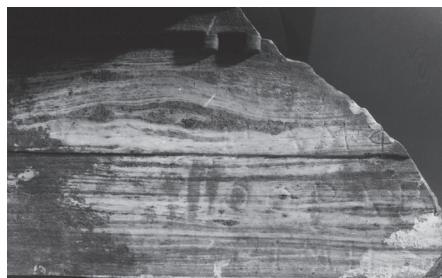
The ancient deme Sounion occupies the largest part of the Lavreotiki peninsula, the southeast. It was probably extended from cape Sounion up to northern end of the peninsula of the modern town Laurion and the mountains of Kamariza (Agios Konstantinos), and up to Sinterina, Metochi and the plain of Legrena to the west. Nevertheless the deme of Sounion didn't have too many citizens, since it was represented by four councilors in of the fourth century Athenian Boule.

The core of the deme was developed in the area of the cape Sounion, the so called "akra", where there are the very ancient and important sanctuaries of Poseidon and Athena. The development of the mining and metallurgical activity during the fifth and mainly the fourth century BC, and the exploitation of the fertile land of the municipality, led to the creation of new centers in the deme near the mines and the metallurgical workshops, in the hinterland, in Ano Sounio, Agrileza and Souriza and in the coastal region, in Limani Pasha, where also large agoras were established.. Near to these places, cemeteries were also created, the large demotic in the site Agios Petros- Plakes, on the coast west of the cape Sounion, and smaller ones (probably for a family), as, for example, in the site named Vassilopoula, in Agrileza.

Focusing our attention on some indicative burial places in the municipality of the classical period, we refer to the great cemetery at Agios Petros-Plakes in Sounion dating from the Late Geometric to the Late Classical period, the burial plot of Timesios Sounieus, in Vassilopoula region, and the sculptures found beside Sounion Avenue, in the area of Asimaki-Kataskinoseis region. Considering together the burial places mentioned above and their finds, we learn more about the ancient deme and the everyday life of Sounieis.

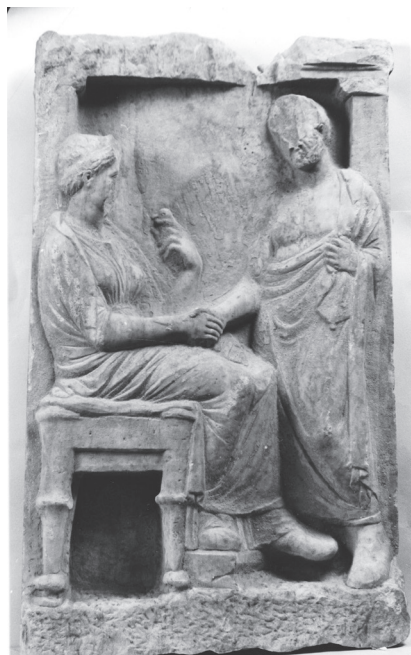
Εικ. 1. Ο ταφικός περίβολος «της Βασιλοπού-
λας», μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 2. Τμήμα της ενεπίγραφης επίστεψης του
ναύσκου της Παμφίλης.

Εικ. 3. Ο μαρμάρινος λέβης.

Εικ. 4. Η στήλη από την Αγγιλέζα.

Εικ. 5-6. Ο κορμός του ιππέα.

Εικ. 7. Πόδια ίππου.

Εικ. 8. Η μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος της Παφλαγονίδος.